

### Євангеліє княгині Анастасії Заславської

Олександр Кривоший, канд. іст. наук.

**Гортаючи пресу, журнали, підручники, що стосуються історії України XVI — XVII ст., складається враження, ніби жінки ніколи й не жили на овіяних козацькою славою берегах Дніпра. Або їх було так мало, що вони не полишили історичного сліду, достатнього для відтворення образу жіночої активності. Та чи відповідає це дійсності? Звичайно, ні!**

Повсякденне життя українського жіноцтва та історичні постаті українських жінок литовсько-польської доби слабо висвітлюється істориками та журналістами. Хоча така необхідність уже давно назріла.

Вона визначається як перспективами розвитку української держави, якій, врешті, належить увійти до європейської співдружності і привнести туди свою культурну спадщину, так і нагальною потребою пом'якшення (демілітаризації) історії українського народу, яка й до сьогодні уявляється безкінечним ланцюгом з війн, селянсько-козацьких повстань. І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного і суспільного життя українського народу.

...Друга половина XVI — перша половина XVII ст. характеризуються в історії України помітними структурними зрушеннями в соціально-економічній, політичній, культурній та духовній сферах українського суспільства. В цей час на українських землях відбувався активний процес формування самосвідомості українського етносу, що здійснювалось на двох рівнях: побутовому та ідеологічному.

Перший (побутовий) — проявлявся через етнічне усвідомлення, другий — через боротьбу за національні права та культурні традиції народу: за офіційне визнання руської (тобто, староукраїнської) мови, за чистоту релігійних канонів, утворення національно-державних інститутів.

В означений період українські жінки вищих суспільних станів часто — нарівні з чоловіками — були носіями української культури і звичаїв, активними оборонцями батьківської віри, традицій і рідної мови. Вони намагалися всіляко сприяти інтелектуальній діяльності суспільства, створювали належні умови для поширення освіти і наукових знань, налагодження книговидання, дбали про вкорінення нових гуманістичних ідей.

Серед інтелектуальної української еліти тих часів особливе місце належить Анастасії Юрїївні Гольшанській Заславській (Жеславській), дружині волинського князя Козьми Івановича Заславського (Жеславського), чиїм старанням і коштом з'явилась на світ українська Першокнига — Пересопницьке Євангеліє, писане живою староукраїнською мовою.

Княгиня Анастасія Гольшанська зуміла реалізувати найголовнішу ідею свого часу — переклад святого Письма на живу народну мову, а також вживання народної мови в

Богослужінні. В післямові до Євангелія сказано, що переклад зроблений «...для ліпшого врозуміння люду християнського посполитого» і що писано це «накладом благоверной і Христоролюбивой княгині Козьми Івановича Жеславського Параскев'ї». Параскева, Параска — ім'я княгині Заславської Гольшанської в чернецтві, бо в останні роки життя вона була ігуменею жіночого монастиря в місті Заславі.

...Чи мріялось княгині Анастасії Гольшанській та її однодумцям в далекому 1561 році, що через чотириста тридцять років, саме на Пересопницькому Євангелії, ідейним творцем і меценатом якого була ця мудра і далекоглядна жінка, буде складати присягу на вірність народові України перший Президент незалежної Української держави?

Княгиня Анастасія (Настасія) Юріївна Заславська Гольшанська походила з роду Гольшанських, які вели відлік поколінь від литовського князя Живинбунда. У 1219 році Живинбунд очолював литовських і жемайтських князів на переговорах з волинськими князями.

Представники роду Гольшанських зіграли помітну роль як в литовській, так і в українській історії. Свого часу вони обіймали провідні посади в урядах Великого князівства Литовського, мали володіння в землях України, Литви та Білорусі, сповідували православну віру і вважались опікунами та щедрими меценатами Києво-Печерського монастиря.

Батько кн. Анастасії, Юрій Іванович (? — 1536), був князем дубровицьким (1505—1536), степанським (1505—1511) та гольшанським (1511—1536). Мати, Марія Андріївна, походила з роду волинських князів Сангушків. В родині виховувалось дванадцятьоро дітей, п'ятеро хлопців (Іван, Федір, Володимир, Семен і Андрій) та семеро дівчат — Богдана, Анастасія-Богдана, Марія, Софія, Федора (Федка), Олена (Олександр) і Анна.

Часом народження Анастасії Юріївни можна вважати період між 1508—1510 роками. Після 1525 року (повноліття дівчат, за Литовським Статутом 1529 р., наступало з 15 років) Анастасію видали заміж за князя Кузьму Івановича Жеславського (Заславського) (? — 1556). Резиденцією князів Заславських було місто Жеслав (Заслав). Очевидно, тут і жила з чоловіком Анастасія, яка після шлюбу почала іменуватись княгинею Жеславською (Заславською) Гольшанською. Від шлюбу з Кузьмою Івановичем княгиня народила двох дітей — сина Януша Івана Заславського (? — 1562) — він згодом успадкував Заславщину — і доньку Анну (1527—1582, яка стала дружиною волинського князя Івана Федоровича Чорторійського. Родовий маєток цієї гілки роду князів Чорторійських знаходився в м. Клевань, неподалік містечка Пересипниця.

Рід князів Гольшанських і Чорторійських здавна був пов'язаний тісними родинними стосунками. Справа в тому, що бабуся кн. Анастасії по батьковій лінії, Анна Михайлівна (дружина кн. Івана Юрійовича Гольшанського, страченого 1481 р.), походила з роду православних волинських князів Чорторійських, які в більшості своїй були палкими прихильниками освіченості та активно сприяли тому, аби православні монастирі виступали центрами духовної культури Волині...

Родинне життя Анастасії Юріївни, очевидно, складалося вдало. Рік за роком вона успішно опікувалась маєтковими і сімейними справами, виховувала дітей і турбувалася про свого чоловіка, кн. Кузьму Івановича. Була розсудливою і благочестивою господинею князівського дому і маєтностей.

Та ранньою весною 1556 року в родину княгині Заславської прийшли смуток і горе. Помер любий чоловік — князь Кузьма. Охоплена тугою княгиня довго не вагалась. Вирішила, передавши маєтності в управління синові Янушу, переступити поріг Заславського православного жіночого монастиря. А в пам'ять про чоловіка створити Євангеліє, якому б не було рівних в усій окрузі. В означені часи подібні дії розглядались як доволі традиційне для шляхетського загалу прагнення жінки-удови віддати шану прижиттєвим чеснотам покійного. Практика придбання богослужебних книг для подальшої передачі їх до церков і монастирів в пам'ять про померлих родичів була досить розповсюдженою на українських землях, і найближче оточення княгині Заславської Гольшанської, очевидно, всіляко сприяло її ініціативі та старанням...

Дванадцятого червня 1556 року княгиня Анастасія разом з сином Янушем складає дарчий Акт про надання монастиреві в селі Двірці маєтностей. В занесеному до актових книг Акті говорилося: «Я, князь Януш Іван Кузьминич Жаславський, поповняючи волю небожника князя його милості отця мого, разом з її милостю маткою моєю княгинею Анастасією рівною Гольшанською Жаславською, віддаємо тії імінія, что отець мой небожчик князь Козьма Іванович Жаславський міг надати монастиру нашому Дворецькому к церков Святої Троїці».

Князь Януш Заславський незабаром стане хоробрим воїном і талановитим полководцем. Здобуде славу у битвах з татарами під Збаражем, з турками під Цецорою, з запорозькими козаками та козацько-селянським військом, а ще першим з роду Заславських покине батьківську віру і традиції. Та це буде потім...

А поки в селі Двірці, неподалік містечка Заслав, за два місяці після описаної нами події, серпня 15 дня 1556 року, за волею і коштом кн. Анастасії Заславської Гольшанської, почало творитися Євангеліє, пізніше відоме як Пересопницьке.

В середині XVI ст. релігійні ідеї в очах суспільства набувають значення своєрідного символу, осердя, навколо якого консолідувалась самосвідомість українського етносу.

Усі народи Європи, які у ті часи сповідували католицизм, творили молитви латиною, а не рідною мовою. У православних країнах Східної Європи молилися так званим церковно-слов'янським «язичієм». Що ж до українських земель, то тут спілкувалися, в основному, староукраїнською мовою, а молитися мусили церковнослов'янською.

Спроби подати святе письмо народною мовою робили вже перші діячі слов'янського друку — Швайполь Фіоль (видає перші книжки у Кракові 1491 року) та Ф. Скорина (видання 1517—1519 рр. у Празі). Невдовзі після виходу в світ книжок Ф. Скорини на Волині починаються проповіді потреби Євангелій руською мовою (так в ті часи називалася староукраїнська мова), а свідомі представники інтелектуальної еліти Волині починають шукати можливостей і коштів для перекладення усіх текстів Євангелія рідною мовою. Бо «хотіли не самих успіхів церкви, а відродження національного поступу й життя» та збереження давніх батьківських традицій.

А церква виступала в ролі найзрозумілішого тогочасним українцям знакового символу українства. Визначний церковний і культурний діяч, письменник-полеміст початку XVII ст. Мелетій Смотрицький в своєму трактаті «Тренос, або плач східної церкви...», спрямованому на оборону православ'я, зазначав, що «не віра робить Русина Русиним, Поляка Поляком, Литвина Литвином, а народження і кров руська, польська та литовська». Серед перекладів староукраїнською мовою конфесійних творів першорядне місце належало Євангелію — одній з найпопулярніших книг Нового Заповіту. Потреба в перекладі гостро відчувалася ще й через те, що,

незважаючи на тісну взаємодію української літературно-писемної і церковнослов'янської мов, відмінність між ними невпинно поглиблювалася. Таким чином, поява перекладу Євангелія живою українською мовою, дуже близькою до народнорозмовної, означала розширення її функціональних можливостей, засвідчувала самоусвідомлення та самоідентифікацію українського етносу. Тому княгиня Анастасія Заславська і береться за втілення в життя богоугодної справи — переписування, оформлення та перекладення текстів Євангелія староукраїнською мовою...

Для роботи над перекладом княгиня Анастасія, очевидно, за порадою зятя, володаря Клеваньської округи, села Пересопниця і Пересопницького монастиря Пречистої Богоматері, кн. Івана Федоровича Чорторийського, запросила архимандрита цього монастиря Григорія та переписувача Михайла Василевича із Санока. Своїми знаннями та вміннями вони чудово доповнювали один одного.

Своєрідним керівником проекту, як сказано в післяслові до Євангелія, написаному Михайлом Василевичем, був архимандрит Григорій. Він був достатньо високоосвіченою людиною свого часу. Володів кількома мовами — сучасною йому українською, слов'янською, польською, чеською, латиною і, можливо, навіть грецькою та німецькою.

В післяслові він зображений як глибоко віруюча і благочестива людина. Розуміючи важливість роботи, Григорій день і ніч молився за те, «аби Господь сподобив його видіти діла свого кінець». Молилась за це і княгиня Анастасія...

Не відставав від архимандрита Григорія і переписувач Михайло Василевич, син протоієрея саноцького. Маючи добру освіту, він не тільки переписував, але й складав приписки та післямови до кожної з чотирьох частин рукопису.

Роботу над книгою Григорій і Михайло розпочали в монастирі Дворецькому, очевидно, в церкві Святої Трійці, якій згідно волі покійного кн. Заславського було надано значні пожертви. Тут було переписане перше Євангеліє від Матвія. Згодом робота над першою частиною Євангелія була завершена.

Княгиня Анастасія, перехрестившись, взяла рукопис до рук і почала повільно гортати сторінки. Роздивлялась на пергаментних аркушах свіжий живопис мініатюр — на неї дивилися не святі, а мудрі люди з народу. Олюднення канонізованих релігією біблійних діячів було, на ті часи, свідченням мужності княгині, бо саме вона була замовницею та ідейною натхненницею перекладу...

Завершувалася ця благородна праця за кілька років по тому, вже в Пересопницькому Пречистенському монастирі в селі Пересопниця. Сюди — в маєток зятя, кн. Чорторийського [донька Анна, взяла шлюб з кн. І. Ф. Чорторийським (гілка княжого роду Чорторийських на Клевані) ще в 1547 р.] — кн. Гольшанська переїхала разом з архимандритом Григорієм, переписувачем Михайлом, першою частиною Євангелія, тугою за покійним чоловіком та... з невиліковною хворобою. Однак бажання «видіти діла свого кінець» додавало кн. Анастасії сили й наснаги.

Аби прискорити роботу, кн. Федір і кн. Анна, очевидно, залучили до переписування ще одного писця. Бо основний текст Пересопницького Євангелія, як відомо, був виконаний уставом двох почерків, які, зрозуміло, належали двом різним особам. Цей невідомий (технічний) переписувач, скоріше за все, працював в тому ж таки Пересопницькому Пречистенському монастирі, який належав кн. Чорторийському.

Монастир Пересопниця Пречистої Богоматері (так його названо в описі Луцького замку від 1545 року) «з веку» був у володінні князів Чорторійських. Першою власницею монастиря по жіночій лінії стала бабуся кн. Івана Федоровича Чорторійського — Софія Немирич, яка «до ее живота» (пожиттєво) тримала, згідно грамоти великого литовського князя Сигізмунда, «манастырь тот на имя Пересопницу».

Деякий час монастир був у власності кн. Івана Чорторійського, а з 1598 році він перейшов у власність до його доньки Катерини, онуки кн. Заславської, одруженої з каштеляном брацлавським Василем Загоровським. Дещо згодом власницею Пересопниці стає ще одна онука кн. Заславської, княгиня Олена Іванівна Чорторійська (по чоловікові Горностай). Княгиня Горностай Чорторійська мала не лише добру освіту, а й традиційне — для жінок з родів Чорторійських та Гольшанських — покликання благодійниці і меценатки. Княгиня Олена відкрила при монастирі «шпиталь для убогих і недужих та школу для науки дітей». А також самостійно склала для цього монастиря (общезительний) статут. Є свідчення про те, що племінниця кн. Олени по батьковій лінії, донька православного князя Михайла Федоровича Чорторійського і Софії Юріївни Ходкевичівни кн. Софія Михайлівна Чорторійська Боговитина Шумбарська (шлюб із Вацлавом Боговитиним Шумбарським перед 1589) також надавала Пересопницькому монастирю значні пожертви. А в своєму маєтку в м. Рахманові, на Волині, ця високоосвічена, прогресивна і підприємлива жінка навіть відкрила на власні кошти друкарню. В цій друкарні в 1609 році було виготовлене відоме «Учительное Євангеліє» видатного церковно-освітнього діяча, письменника і друкаря Кирила Транквіліона (Ставровцецького). Княгиня Софія Чорторійська добре володіла кількома іноземними мовами і навіть зважувалася самостійно перекладати з грецької на українську мову Святе Письмо. Бо в посвяченні «Учительного Євангелія» сказано, що більшість євангельських і апостольських бесід «преложила с грецького языка на словенский старанням, промыслом и коштом своим светлой памети ее милость кнежна Чорторыйская София...». На похороні княгині (в 1618 р.) відомий церковний діяч тієї епохи Лаврентій Зизаній виголосив зворушливу проповідь «Поучение при погребѣ Софиеи княгини Чарторыйской» про праведне життя і старання княгині.

Пересопницький рукописний осередок прихильника старовини і православних традицій князя Івана Федоровича Чорторійського знаходився неподалік від містечка Загорів, у якому в першій половині XVI ст. також сформувався немалий інтелектуальний та рукописний осередок.

Власниками маєтку в Загоріві були відомі меценати книжної справи та фундатори початкових шкіл, шляхтичі Загоровські. Дружиною одного з братів Загоровських, Василя Петровича, стала донька кн. Івана Федоровича Чорторійського Катерина. Зберігся «духовний заповіт» Василя Загоровського, надісланий ним з татарського полону. Згідно заповіту, частина коштів повинна була бути витрачена на придбання Євангелія, Апостола, Псалтиря та інших книг, необхідних для церковного вжитку, а також на виготовлення цих книг на місці.

Як бачимо, меценати Пересопницького і Загоровського рукописних осередків були в досить тісних ділових та родинних зв'язках. Шляхтичі Загоровські були членами антикатолицького культурно-освітнього гуртка православних магнатів Волині, до якого входили князі К.К.Острозький, О.Ф.Чорторійський, Р.Ф.Сангушко, московський князь-емігрант А.М. Курбський та інші. Є свідчення про те, що донька княгині Анастасії, Анна Кузьмівна Чорторійська Заславська, також брала активну участь в діяльності цього гуртка і мала тісні ділові стосунки з його членами.

...29 серпня 1561 року роботу над рукописом було завершено. Вона тривала цілих п'ять років.

Хочеться вірити, що княгиня Анастасія-Богдана (Настасія) Гольшанська Заславська таки побачила вбране в шкіряну обкладинку творіння свого духу і помислів... Бо померла вона в тому ж таки 1561 році, подарувавши світові і багатьом прийдешнім поколінням українців безцінний скарб — розкішну рукописну книгу, писану пізнім уставом на пергаменті форматом 380 x 240 мм. Складалося Євангеліє княгині Гольшанської Заславської з чотирьох частин із загальним обсягом 964 пергаментні сторінки. Рукопис був багато орнаментований і прикрашений високохудожніми кількокольоровими заставками та мініатюрами. За красою й багатством оформлення Пересопницьке Євангеліє не має собі рівних серед українських рукописів. Своєю одухотвореністю рукопис нагадував світський витвір, зрозумілий і близький сучасникам.

Пергаментні, майстерно вбрані сторінки славного Пересопницького Євангелія гортала не лише рука української княгині і меценатки Анастасії Гольшанської Заславської та її «сподвижників», а й славного гетьмана України Івана Мазепи.

Так, «старанням і промислом» волинської княгині Анастасії Заславської та її однодумців, українці отримали можливість заговорити до Бога рідною мовою «...Отче наш, котрий єси на небесах, нехай святить ім'я твоє. Нехай придеєт кролевство твоє й нехай будет воля твоя яко в небе, так і на землі...» — зашепотіли уста тисяч чоловіків і жінок, малих дітей і стариків — прихильників українства, батьківських традицій та православної віри. Заговорили так, як про те мислила і як того «власним коштом» і розумом досягла благовірна волинська княгиня Анастасія Юрїївна Заславська з славного роду князів Гольшанських.

**Олександр Кривоший,**  
канд. іст. наук.

Матеріал надано шеф-редактором журналу «Історія в школі» Ю.Войцеховським